

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

*Արժրուն Հովհաննիսյան**

Կան երկրներ, որ չեն կամենում ընկալել XX դարի հիմնական դասերից մեկը: 1990-ականներից հետո աշխարհում ոչ մի ազգ անկախության համար մղված արդարացի պայքարում չի պարտվել, և գրեթե բոլոր դեպքերում ամեն ինչ ավարտվել է հիմնականում փոքր երկրների փաստացի անկախացումով: Ոչ մի արհեստածին պետության, ավելի ճիշտ՝ հիմնականում բռնատիրության տրոհում չի կանգնեցվել, և դրանց ընթացքն այլևս անկասելի է¹:

Ցանկացած նման պատերազմների ժամանակ մեծ քաղաքականություն կերտողներն իրենց հաշիվներն ունեն և փորձում են օգտագործել այդ առիթները, սակայն կարևորն այն է, որ փոքր ազգերն իրենց երկրների համար ստանում են այնքան երազած անկախությունը. Արևելյան Թիմոր, Սլովակիա, Էրիթրեա, Մերձդնեստր, Հարավային Օսիա, Աբխազիա, ԼՂՀ, Բալկանյան մի քանի երկրներ և այլն: Ինչպես ցույց է տալիս ժամանակակից պատմության ընթացքը, թվարկված հիմնականում չճանաչված երկրները մեկ պատերազմով չեն կարողանում հաստատել իրենց անկախության իրավունքը: Այստեղ տեղին է հիշել ռազմական տեսաբան Կ. ֆոն Կլաուզիցի խոսքերը, որ պարտություն կրած կողմը սովորաբար հեշտ չի հաշտվում այդ մտքի հետ և միշտ հարմար առիթ է որոնում սկսելու ռևանշային իր պատերազմը [1, c. 27]: Ավելացնենք, որ տվյալ դեպքում այն երկրները, որոնցից անջատվել են չճանաչված այդ հանրապետությունները, հեշտությամբ չհաշտվելով այդ մտքի հետ, մի քանի անգամ փորձելու են ռազմական ճանապարհով վերադարձնել «իրենց կորուստը»:

Նման սցենարի է իրեն պատրաստում նաև Ադրբեջանը, որը դարաբաղյան հակամարտության հարցում հիմնական շեշտը դրել է տոտալ պատերազմ վարելու ռազմավարության վրա: Տոտալ պատերազմ իր բոլոր ձևերով ու եղանակներով՝ տեղեկատվական, դիվանագիտական, ռազմական և այլն: Պատերազմի հաջողության գրավականն, ըստ ադրբեջանական ռազմաքաղաքական

* ՀՀ ՁՈՒ կապիտան:

¹ Բացառություն է միայն Չեչնիան, որի ղեկավարությունը սկզբնական հաջողություններից հետո տարվեց իսլամիստական ծայրահեղ գաղափարներով և երկրում ստեղծելով քրեական ու ծայրահեղական մթնոլորտ, կորցրեց ժողովրդի համակրանքը: Պայքարը չժողովրդականացնելու և լիովին այլ հունով տանելու հանգամանքից օգտվեց ռուսական փորձառու հակահետախուզությունը, և ամեն ինչ խափանվեց:

ղեկավարության, նավթաջրածնային պաշարներից ստացվող եկամուտներն են: Այս համատեքստում Ադրբեջանն ավելացնում է սպառազինությունը և ռազմական բյուջեն: 2004-2007թթ. այդ երկիրն Ուկրաինայից ներկրել է 80.000 միավոր զենք [2, p. 2]: 2003-2008թթ. Ադրբեջանի հիմնական մատակարարները եղել են Ուկրաինան (\$364 մլն), Ռուսաստանը (\$128 մլն) և Վրաստանը (\$108 մլն) [3]: Խաղաղության խնդիրների ուսումնասիրության Ստոկհոլմի միջազգային ինստիտուտի (SIPRI) տվյալների համաձայն՝ 1998-2007թթ. ադրբեջանական ռազմական ընդհանուր ծախսերն ավելացել են շուրջ 554%-ով, իսկ 2006թ. դրանք նախորդ տարվա համեմատ գրեթե կրկնապատկվել են՝ հասնելով \$625 մլն-ի [4, c. 223-224]: Ադրբեջանական աղբյուրների համաձայն՝ այդ երկրի ռազմական ծախսերը 2004թ. \$170 մլն-ի փոխարեն 2008թ. հասել են \$1.5 մլրդ-ի: 2011թ. Ադրբեջանի ռազմական բյուջեն արդեն հաստատվել է 2 մլրդ 511 մլն մանաթ, որը հավասար է մոտ \$2.8-3 մլրդ-ի: Նախորդ տարվա համեմատ այն ավելի է 1 մլրդ 187 մլն մանաթով²: Ադրբեջանական ռազմական բյուջեի ավելացումն ունի կոնկրետ հասցեականություն: Ստեղծվել է ռազմական արդյունաբերության նախարարություն: Տարբեր երկրների հետ կնքվում են ռազմական համագործակցության տասնյակ պայմանագրեր: Ադրբեջանը թուրքական, իսրայելական և այլ երկրների ռազմարդյունաբերական ընկերությունների հետ կնքում է սպառազինությունների գնման, արդիականացման, համատեղ արտադրության պայմանագրեր [5, էջ 144-150]: Ադրբեջանական բանակի սպառազինության արդիականացման հարցում հետաքրքրական են նաև տարատեսակ անօդային թռչող սարքերի (այսուհետ՝ ԱԹՍ) ձեռքբերումները: Նախկինում Իսրայելից ձեռք էին բերվել *Aeronautics Defense Systems Ltd.* ընկերության «Orbiter» և «Aerostar» ԱԹՍ-ները, որոնք բազմիցս կիրառվել են զինված ուժերի շփման գոտում: Ադրբեջանը ցանկանում էր նաև արտադրել սովորական ու անգամ մարտական ԱԹՍ-ներ իսրայելական ընկերությունների հետ համատեղ: Վերջերս, սակայն, հասկանալի պատճառներով, նման սարքերի ձեռքբերման համար պայմանագիր կնքվեց թուրքական *TAI (Turkish Aerospace Industries, Inc)* ընկերության հետ, որը ստեղծում է «Turna» ԱԹՍ-ները:

Ավելին, ադրբեջանցի սպաները Թուրքիայում մասնագիտական պատրաստություն են անցնում՝ ղեկավարելու «Turna» սարքերը: Թուրքական արտադրության ԱԹՍ-ները որակական չափանիշներով չեն կարող համեմատվել իսրայելականների հետ, բայց դրանք հարկ եղած դեպքում ևս կարող են օգտագործվել որպես մարտական-հարվածային միջոցներ:

¹ http://www.sipri.org/contents/armstrad/output_types_TIV.html

² <http://www.regnum.ru/news/polit/1335253.html#ixzz12tlf0V3M>,
[http%3A%2F%2Fwww.regnum.ru](http://3A%2F%2Fwww.regnum.ru);
<http://lenta.ru/news/2010/10/06/up/>

Ըստ ադրբեջանական տեղեկատվության՝ Ադրբեջանի ռազմական արդյունաբերության նախարարությունը բանակի համար արդեն արտադրում է ավելի քան 400 անուն ռազմատեխնիկական նշանակության արտադրատեսակ [6]: Դրանց մեջ են զրահամեքենաներ, հրաձգային զենքեր, հանդերձանքի տարատեսակ պարագաներ և այլն: Չնայած ադրբեջանական կողմի ներկայացրած տվյալներին ու հավակնություններին, նշենք, որ առաջիկայում ադրբեջանական ռազմարդյունաբերությունը չի կարող գրանցել լուրջ հաջողություններ, ինչը կապված է մի շարք գիտատեխնիկական, արտադրական գործոնների հետ, որոնք Ադրբեջանում բացակայում են: Հետագայում փոքրիշատե հաջողություններն այդ ոլորտում կպայմանավորվեն այն հանգամանքով, որ մի քանի երկրներ՝ Թուրքիա, Իսրայել, Պակիստան, կարող են մի շարք ռազմատեխնիկական նախագծերում ցուցաբերել աջակցություն, իրականացնել համատեղ արտադրություն, և Ադրբեջանը դեռևս երկար ժամանակ ի վիճակի չի լինի իրականացնել ինքնուրույն ծրագրեր և կախված է լինելու այդ երկրներից:

Ադրբեջանի հարձակման միջոցների վերլուծություն

Հատկապես վերջին տարիներին Ադրբեջանը զգալիորեն մեծացրել է տարբեր սպառազինությունների ներմուծման ծավալները, գնում է ամենատարբեր զենքեր՝ սկսած հին խորհրդայինից մինչև պակիստանյան և իսրայելյան նորագույն նմուշները: Ներկրված սպառազինությունները հիմնականում հարձակողական են:

Հրադադարից հետո տարբեր երկրներից ներմուծվել է մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք, հրթիռներ՝ «*Դրաձ*» համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգերի (այսուհետ՝ ՀԿՌՀ) համար, ինչպես նաև «օդ-երկիր» դասի X-25 և X-29 հրթիռներ [7, c. 19]: Միայն 2007թ. Ուկրաինայից գնվել է 60 հատից, նրանց համար 13 հազար արկ, տարբեր հրթիռներ և բազում այլ սպառազինություն [8]: 2009թ. հունիսին Իսրայելի նախագահ Շ.Պերեսի Բաքու կատարած այցի ժամանակ քննարկվել են Ադրբեջանում իսրայելական նորագույն «Նամեր» զրահամեքենաների համատեղ արտադրության հարցեր: Նշված զրահամեքենաները կարող են դիմանալ ռուսական «*Метис*», «*Корнет*» տեսակների հակատանկային հրթիռային համալիրների հարվածներին: 2008թ. հունիսի 26-ին Բաքվում անցկացված զորահանդեսի ժամանակ ցուցադրվեց մեծ քանակությամբ ռազմական տեխնիկա և սպառազինություն: Մասնավորապես, որպես հարձակողական սպառազինություն հետաքրքրություն են ներկայացնում Ուկրաինայից գնված «*МиГ-29*» կործանիչները, մարտավարական հրթիռային «*Точка-У (9К79-1)*» համալիրները, «*Смерч*» (9К58) և «*Линх*» ՀԿՌՀ-ները:

Դեռ Արցախյան գոյամարտի ժամանակ ադրբեջանական կողմից լայնամասշտաբ կիրառվում էին տարատեսակ օդային հարձակման միջոցները (ՕՀՄ)¹

¹ Որպես օդային հարձակման միջոց ենք դիտարկում նաև բոլոր տեսակի հրթիռահրետանային միջոցները, որոնք հարվածում են բախտիկ թռիչքային հետագծով:

խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Պատերազմի ժամանակ հատկապես շատ են կիրառվել և իրենց ավերածություններով աչքի ընկել «Լրաժ» ՀԿՌՀ-ները, 500 կգ-անոց և ավելի ծանր ամենատարբեր ավիացիոն ռումբեր և այլն [9, շ. 103]: Միտումները նույնն են. նորից գնվում են հզոր ՕՀՄ-ները, որոնց դերակատարությունը տարբեր տեղային պատերազմներում զգալիորեն աճել է¹:

Այսօր ասպարեզ են մտնում մեծ ՀԿՌՀ-ներն իրենց մի քանի հարյուր կգ հրթիռներով, որոնց մարտական մասերի քաշն անցնում է 100-150 կիլոգրամը և ունեն նաև կասետային մարտական մասեր: Ադրբեջանի սպառազինության մեջ կան նաև մարտավարական հրթիռներ, որոնց դիպուկությունը բարձր է, իսկ նրանց հետ պայքարի միջոցներ գրեթե չկան²: Վերջերս գնված ավանդական հրետանային համալիրները և հրանոթները ևս աչքի են ընկնում իրենց հեռահարությամբ և հզորությամբ՝ մասնավորապես 203,2մմ տրամաչափի «2С7 Пион», 152 մմ տրամաչափի 2А36 «Гиацинт-Б» և 130մմ տրամաչափի «М-46» հրետանային համալիրները³:

Այսինքն՝ նրանց մարտավարությունը նույնն է, ինչ նախորդ անգամ, այն տարբերությամբ, որ այս անգամ միջոցներն են ավելի հզոր:

Ադրբեջանական հարձակողական սպառազինությունների մեջ հատկապես հետաքրքիր է ՌՕՈւ-ի և հրետանային հարձակման միջոցների հնարավորությունների վերլուծությունը:

Ադրբեջանական ռազմաօդային ուժերը

Ներկայումս ադրբեջանական ՌՕՈւ-ն զինված է մոտ 100 (75) [10]⁴ միավոր մի քանի տեսակի մարտական ինքնաթիռներով և ուղղաթիռներով: Որոշ վերլուծաբաններ ու փորձագետներ լուրջ շեշտադրում են կատարում ադրբեջանական օդուժի հզորության ու հայկական կողմի նկատմամբ ունեցած առավելությունների վրա և նշում, որ հնարավոր պատերազմի դեպքում հայկական կողմի համար ամենալուրջ խնդիրը ներկայացնելու է ադրբեջանական օդուժը: Ադրբեջանական օդուժի հնարավորությունները ճիշտ պատկերացնելու համար հարկ ենք համարում անդրադառնալ տեխնիկական ու կիրառական ոլորտի մի քանի հարցերի:

Տարբեր տեղեկատվական աղբյուրների ու հրապարակումների համաձայն՝ ադրբեջանական ՌՕՈւ սպառազինության մեջ գտնվում են «МиГ-21», «МиГ-25», «МиГ-29», «Су-17», «Су-24», «Су-25», «ЈF-17» մարտական ինքնաթիռ-

¹ Այս մասին տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Մի քանի հարցեր ավիացիայից, Եր., 2009թ.:

² Կան ընդամենը մի քանի դեպքեր, երբ ամերիկյան կամ ռուսական համալիրները խոցել են նման հրթիռներ:

³ <http://www.day.az/news/politics/166000.html>, <http://noravank.am/ru/?page=analytics&nid=510>

⁴ Ադրբեջանական ռազմական ինքնաթիռների քանակը ստույգ հայտնի չէ, քանի որ Ադրբեջանը չի հայտնում հին ինքնաթիռների դուրսգրման մասին, սակայն ձեռք է բերում նորերը:

ներ [11, p. 168; 12, էջ 162]: Ուղղաթիռները ներկայացված են խորհրդային «Մի-24» և «Մի-8» արդեն բավական հնացած մեքենաների տարատեսակներով:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի «ՄիԴ-25»-ը, որը քանակով ամենաշատն է ադրբեջանական օդուժում: Նման կործանիչն ադրբեջանական ՌՕՈւ-ին առհասարակ պետք չէ, սակայն, ինչպես երևում է, նրանք այդպես չեն կարծում, քանի որ 1998թ. Ղազախստանից գնել են ութ «ՄիԴ-25» կործանիչ, որոնց վիճակը, հաշվի առնելով տարիքը, բնականաբար, չէր կարող լինել իդեալական: Տարբեր տեղեկությունների համաձայն, ներկայումս Ուկրաինան վերանորոգում է այս ինքնաթիռները: Հնարավոր է՝ դրանք հագեցվում են այնպիսի սարքավորումներով, որոնք հնարավորություն կտան ուժանետում կատարել¹:

Այժմ նշենք ադրբեջանական օդուժի քանակով երկրորդ կործանիչի՝ «ՄիԴ-29»-ի մասին, որը տարբեր փորձագետների կարծիքով՝ դիտարկվում է որպես ամենավտանգավորը հայկական ՌՕՈւ-ի համար: Ինչպես ցույց է տվել կիրառության փորձի և հնարավորությունների մեր սեփական ուսումնասիրությունը, այս կործանիչը տպավորիչ է միայն ցուցադրական թռիչքների և գորահանդեսների ժամանակ: Խորհրդային չորրորդ սերնդի ռեակտիվ այս կործանիչը, որն իր տեսակի մեջ լավագույնն է համարվում շատ մասնագետների հավաստմամբ, մինչև օրս մասնակցել է մի քանի մարտական գործողությունների և ոչ մի տեղ աչքի չի ընկել: Կիրառվելով Իրաքում, Հարավսլավիայում և Աֆրիկայում՝ «ՄիԴ-29»-ը օդային մարտերում պայքարել է իր սերնդակից կործանիչների դեմ և չունենալով ոչ մի ապացուցված հաղթանակ՝ կրել է մոտավորապես 10-15 պարտություն [13, c. 22-23; 14, c. 6]: Մակայն այս կործանիչը մենք միայն նշված փաստերի հիման վրա չէ, որ անարդյունավետ ենք համարում մեր տարածաշրջանում:

«ՄիԴ-29»-ը, ունենալով լավ արագացումային և մերձակա օդային մարտի համար անհրաժեշտ խուսավարման տվյալներ, միաժամանակ ունի թռիչքի փոքր հեռահարություն, սպառազինության փոքր տեսականի ու քաշ և գրեթե չի կարող կիրառվել վերգետնյա նշանակետերի նկատմամբ: 1999թ. մայիս-հուլիսին Հնդկաստանի և Պակիստանի միջև տեղի ունեցած Կարգիլյան հակամարտության ժամանակ բարձր լեռնային պայմաններում ոչ մի խորհրդային արտադրության ինքնաթիռ չկարողացավ մարտական խնդիրը կատարել անհրաժեշտ որակով: Ի վերջո, հիմնական բեռն ընկավ ֆրանսիական «Mirage-2000» կործանիչի վրա, որին ուղեկցող «ՄիԴ-29»-երը ընդամենը 20 րոպե էին կարողանում ուղեկցել վերջիններիս [15, 16]²: Լեռնային տեղանքում ցածրաթռիչք գրոհիչներին և ուղղաթիռներին վնասազերծելու համար ոչ

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Արցախյան պատերազմում ադրբեջանական ավիացիայի գործողությունների և հայկական ՇՕՊ հակազդեցության վերլուծություն, «21-րդ դար», N 4, 2010:

² <http://www.airwar.ru/locwar.html>, <http://www.bharat-rakshak.com/IAF/History/Kargil/PCamp.html>

փոքր արագությամբ թռչող կործանիչը մեծ հնարավորություն չունի: «*Миг-29*»-ը բազմաֆունկցիոնալ չէ, իսկ մեր տարածաշրջանում նման կործանիչները մեծ հեռանկար չունեն: Ահա այն պատճառները, որոնց հիման վրա, մեր կարծիքով, այս կործանիչը մեր տեղանքում չի համապատասխանում առաջադրված պահանջներին: Դա, իհարկե, որոշակի լուծում է, սակայն հիմնականում՝ կարճաժամկետ և սահմանափակ:

Ինչ վերաբերում է «*Миг-21*» և «*Су-17*» ինքնաթիռներին, ապա դրանք էական ազդեցություն չունեն ադրբեջանական ՌՕՈւ որակական հատկանիշների վրա, քանի որ տեխնիկապես գտնվում են վատ վիճակում և քանակով սահմանափակ են:

Ադրբեջանական ՌՕՈւ մյուս ինքնաթիռներից առանձնակի ուշադրության են արժանի «*Су-24*» և «*Су-25*» ինքնաթիռները, որոնք բավական հզոր մարտական միջոցներ են: Սակայն սրանց հետ կապված ևս բազում խնդիրներ կան: Նախ, դրանք բավական հին են, չեն կարող կիրառվել թույլատրելի բոլոր ռեժիմներում, հետո չեն կրում ժամանակակից նշանառման սարքավորումներ և գերճշգրիտ սպառազինություն, որոնց հասցրած վնասները, սովորական սպառազինության համեմատ, զգալիորեն մեծ են: Սովորական սպառազինությամբ ՕՀՄ-ների կիրառությունն արդյունավետ չէ, հատկապես լեռնային տեղանքում [17, p. 13]: Եթե խորհրդային փորձառու օդաչուներն այս ինքնաթիռներով երբեմն սխալվում էին ռմբակոծություն կատարելիս, ապա նույնը կարող են անել նաև ադրբեջանցի օդաչուները, որոնք նախորդների նման թռիչքաժամեր և մարտական կիրառության փորձ, բնականաբար, չունեն:

Մնում է չին-պակիստանյան «*JF-17*» ինքնաթիռը, որն առայժմ անհասկանալի է՝ կործանիչ է, կործանիչ-ռմբակոծիչ է, թե՛ ուղղակի գրոհիչ: Ինչևէ, այն մեծ վտանգ չի ներկայացնում, քանի որ նախ չի կարող կրել մեծ ռումբեր, հետո՝ դեռ լիովին փորձարկված չէ, հատկապես մարտական գործողությունների ժամանակ: Այս ինքնաթիռի բարձրակարգությունը կասկածելի է նաև նրանով, որ այն ստեղծված է խորհրդային և այլ հին տեխնոլոգիաների չին-պակիստանյան տեղայնացմամբ, որոնք, ինչպես ցույց է տվել փորձը, զիջում են իրենց բնօրինակներին:

Ուղղաթիռները նույնպես բավական հին են, և քանակն էլ այդքան մեծ չէ, նրանք չունեն գերճշգրիտ սպառազինություն և արդիական սարքավորումներ:

«*Миг-24*» և «*Миг-8*» ուղղաթիռները բազում մարտական գործողություններում կիրառված և իրենց արդարացրած մեքենաներ են, սակայն դրանք արդեն բարոյապես հնացած են:

Ադրբեջանն իր սպառազինությունում եղած որոշ «*Миг-24*» ուղղաթիռներ ուկրաինական և Հարավաֆրիկյան Հանրապետության մասնագետների հետ ենթարկում է լուրջ կատարելագործումների: Դրանք, ճիշտ է, հին են, սակայն

նոր սարքավորումները և սպառազինությունը բավական բարձրացրել են այս ուղղաթիռների մարտական հնարավորությունները¹:

«Mh-24»-ի հիմնական թերությունը, որպես հարվածային ուղղաթիռ, չափերն ու շարժիչներն են: Լրացուցիչ դեսանտային բաժինը, մեր խորին համոզմամբ, արդեն վաղուց իրեն սպառել է: Իր դասի մեջ ոչ մի ուղղաթիռ այսօր չունի նման բաժին, հետևաբար՝ նման չափեր և քաշ: Դեռ աֆղանական պատերազմի ժամանակ մասնագետները եկան այն եզրակացության, որ «Mh-24» ուղղաթիռի քարշազինվածությունը (էներգազինվածությունը) քիչ է հատկապես բարձր լեռնային պայմաններում, որտեղ շարժիչների հզորությունն զգալիորեն նվազում է: Սրանից բացի, մոտ հեռանկարում Ադրբեջանը կարող է ձեռք բերել Թուրքիայում արտոնագրով արտադրվող իտալական «T-129» մարտական ուղղաթիռներ, որոնք բավական հզոր հարվածային միջոցներ են²:

Ադրբեջանական ՌՕՈՒ-ն, ինչպես տեսանք, տեխնիկապես բազմազան է և համալրված հիմնականում ոչ արդիական մեքենաներով: Նման բազմազանությունը չի կարող դրական ազդեցություն թողնել մարտական հնարավորությունների վրա: Ռազմական տեխնիկայի քանակով ոչ այնքան մեծ ադրբեջանական ՌՕՈՒ-ն կազմված է մի քանի տեսակի ինքնաթիռներից, որոնք, բնականաբար, պահանջում են առանձին, միմյանցից անկախ սպասարկումներ, սպառազինություն, մասնագիտացում և այլն:

Ադրբեջանցի օդաչուները չունեն հին դպրոց և ավանդույթներ: ԽՍՀՄ-ի ժամանակ ադրբեջանցի ռազմական օդաչուներ գրեթե չկային, ինչի ականատեսը եղանք Արցախյան գոյամարտում: Ներկայիս օդաչուները, ճիշտ է, ուսում են ստացել ուկրաինական օդաչուական ուսումնարաններում, որոնք խորհրդային լավագույն ավանդույթների շարունակողներն են, սակայն նրանք մարտական փորձ չունեն, չեն տիրապետում գերճշգրիտ սպառազինությունների կիրառմանը և ժամանակակից պատերազմների վարման հմտություններին: Նրանք հիմնականում խորհրդային մոդելով են կրթված, եթե այս ամենին ավելացնենք նաև բանակում տիրող պետական միջոցների յուրացումներն ու մսխումները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ադրբեջանական ՌՕՈՒ-ն դեռ հզոր զորատեսակ չի կարող համարվել: Վերջերս Ադրբեջանում ուկրաինական օգնությամբ բացված օդաչուական պատրաստության կենտրոնը լավագույնս ապացուցում է այն տեսակետը, որ նրանք դեռևս չունեն օդաչուների պատրաստման ինքնուրույն բազա:

¹ http://vpk.name/news/36074_pervyiy_mezhdunarodnyiy_forum_tehnologii_v_mashinostroenii2010.html
² 2008թ. իտալական *Agusta Westland* ընկերությունը և թուրքական կառավարությունը ստորագրեցին €1 մլրդ արժողությամբ պայմանագիր, որի համաձայն՝ թուրքական *TUSAS* և այլ ընկերությունները 50 միավոր «T129» մարտական ուղղաթիռ պիտի արտադրեն երկրի ՌՕՈՒ-ի համար: Իտալական կողմը թուրքական ընկերություններին արդեն փոխանցել է տեխնոլոգիաներ և հիմնել սպասարկման կենտրոն: *Hürriyet*, 07.05.2008; <http://www.ssm.gov.tr/TR/dokumantasyon/basinbulteni/Pages/20080505.aspx>

Հակամիջոցներ

Մեզ համար որպես հարձակման հզոր և ճկուն միջոցներ կարևոր են դառնում մեծ ՀԿՌՀ-ների նոր զարգացումները: Բանն այն է, որ նման համալիրները չունեն մեծ դիպուկություն, և այդ պատճառով շատ երկրներ հրաժարվում են դրանց լայն կիրառությունից: Այսինքն՝ փոքր տրամաչափի ՀԿՌՀ-ներն իրենց արկերի մեծ ցրվածության և մարտական ոչ մեծ մասերի պատճառով այնքան արդյունավետ չեն, հատկապես լեռնային տեղանքում, որտեղ կրակի դիպուկությունն առավել կարևոր է: Հայաստանի համար ևս անարդյունավետ և անխմաստ է ունենալ սովորական «Смерч» կամ նրան համարժեք այլ համալիրներ (առանձնապես «BM-21 Grad» և այլն): Շատ պետություններ, այդ թվում Իսրայելը և ԱՄՆ-ը, իրենց սպառազինության մեջ չունեն փոքր և միջին տրամաչափի ՀԿՌՀ-ներ [18, с. 6-13]:

Վերջին ժամանակներս հրթիռային տեխնոլոգիաների և միկրոէլեկտրոնիկայի զարգացումը թույլ տվեց մեծ համալիրները կատարելագործել այն աստիճան, որ դրանց հրթիռները մի փոքր մեծացվելով՝ վերածվում են գրեթե մարտավարական հրթիռների: «MLRS», «Смерч», «WM-80», «WS-1B», «LAR-160», «MAR-290» և այլ համալիրները կատարելագործվելով՝ վերածվել են «մինի» մարտավարական հրթիռային համալիրների: Հրթիռների դիպուկությունը, հիմնականում շնորհիվ արբանյակային նշանառման, աճել է մի քանի տասնյակ անգամ: Բնարկե, հրթիռների մեծացմամբ արձակման կայանների վրա նախկին 8-12-ի փոխարեն այսօր տեղադրվում են 2-4 հրթիռներ, սակայն դա դառնում է անգամ առավելություն: Օրինակ, ամերիկյան 240 մմ-ոց «MLRS» բազմաֆունկցիոնալ ՀԿՌՀ-ն, որն ունի մի քանի տեսակի՝ մինչև 30-40 կմ հեռահարություն ապահովող, չդեկավարվող, մեծ մարտական մասերով մինչև 12 հրթիռների (M-26) արձակման հնարավորություն: Բացի դրանից, այս համալիրի արձակման կայանից կարելի է արձակել երկու «ATACMS» հրթիռներ (MGM-140 և MGM-164 իրենց մարտավարական և օպերատիվ մարտավարական տարբերակներով) [19]: Այս հրթիռների տարատեսակները հարմարեցված են ամենատարբեր պայմաններում կիրառելու համար: «MLRS»-ն ունի թրթուրավոր արձակման շարժական կայան: Փաստորեն, «MLRS» բազմաֆունկցիոնալ ՀԿՌՀ-ն փոխարինում է ռուսական «Смерч (9K58)» ՀԿՌՀ-ների, «Точка-У (9K79-1)» մարտավարական և «Искандер-Э (9K723)» օպերատիվ-մարտավարական հրթիռներին միաժամանակ: Մեկ արձակման կայանով երեք տեսակի ՕՀՄ ունենալը լավ հնարավորություն է, որն ավելի նպատակահարմար է նաև մեզ համար: Չինական 273 մմ-ոց «WM-80» ՀԿՌՀ-ի նոր հրթիռները կարող են արձակվել մինչև 120 կմ: Իսկ ավելի կատարելագործված «Guardian-2» հրթիռները, որոնք մեծացվել են մինչև 406 մմ-ի, կարող են նշանակետեր խոցել մինչև 280 կմ հեռավորության վրա և դեկավարվում են ար-

բանյակային նշանառությամբ [18, с. 432]: Վերջին հրթիռներով, իհարկե, արձակման կայանի վրա արդեն տեղադրվում է ոչ թե ութ, այլ՝ երեք հրթիռ: Սրանք հետաքրքիր հնարավորություններ են մեզ համար:

Հետաքրքիր զարգացում է ստանում նաև ռուսական «Смерч»-ը, որը գրեթե նույն ճանապարհով դառնում է բոլորովին այլ համալիր:

Նմանատիպ հրթիռների կիրառության գործում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հատկապես ԱԹՍ-ները, որոնք, բազում մարտավարական խնդիրներից զատ, կարող են նաև հանդիսանալ մարտավարական հրթիռային համալիրների նշանառման համակարգեր: ԱԹՍ-ների ճիշտ կիրառությամբ կարելի է հասնել զգալի տեղեկատվական առավելության, որն էլ ներկայումս որոշիչ է համագործակցության մարտում¹:

Հրետանու հրանոթային սպառազինության տեսակների մեջ ևս անհրաժեշտ է ստեղծել հակակշիռ: Ներկայումս ադրբեջանական բանակի սպառազինության մեջ գտնվող 203,2 մմ «2С7 Пион» հրետանային համալիրը բավական հզոր հարձակման միջոց է: Համալիրի «2А44» հրանոթը սովորական արկերով կարող է խոցել թիրախներ 37,5 կմ հեռավորության վրա, ակտիվ ռեակտիվ արկերով մինչև 55 կմ հեռավորության վրա, իսկ արկերը մոտ երկու անգամ ծանր են 152 մմ արկերից: Նման հրանոթները պատերազմի ժամանակ կիրառվում են սահմանափակ դեպքերում և հատուկ թիրախների նկատմամբ, դրանք, շնորհիվ իրենց հեռահարության, հակամարտկոցային մենամարտերից դուրս են:

Նշված առավելություններով հանդերձ՝ նման մեծ հզորության հրանոթա-հրետանային համալիրներն ունեն լուրջ թերություններ. դրանք ծանր են, կրակի արագաձգությունը մեծ չէ, իսկ տվյալ համալիրի հրանոթի բարձրացման անկյունը չի անցնում 60°-ից: Փաստորեն, համալիրի ծանրությունը և հրանոթի բարձրացման փոքր անկյունը մեր տարածաշրջանի համար այն անարդյունավետ է դարձնում:

Դրա փոխարեն կարող է կիրառվել նույնպես խորհրդային արտադրության 240 մմ «2С4 Тюльпан» ինքնագնաց ականանետը: Վերջինս նախորդին զիջում է միայն կրակի հեռահարությամբ, սակայն դա բնական է, քանի որ ականանետը երբեք հրանոթին մրցակից չի եղել: Ընդհանուր համալիրը «2С7 Пион»-ից թեթև է մոտ երկու անգամ, արկերը ծանր են, հետևաբար հզոր 1.1-2.2 անգամ, իսկ կրակի դիպուկությունը բարձր է 10-30%-ով [20, с. 4-6]: «2С4 Тюльпан» ականանետը հաջողությամբ պայքարում է երկաթբետոնե ամրաշինական կառույցների դեմ, կարող է կրակ բացել մինչև 800 բարձրացված հրանոթով: Ականանետն ունի հատուկ, ուղղորդվող արկեր՝ «Смельчак», որոնց կիրառությունը Աֆղանստանում և Չեչնիայում ապացուցեց դրանց բարձր

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Մի քանի հարցեր ավիացիայից, Եր., 2009թ.:

արդյունավետությունը: Թիրախներն ընդամենը 2-4 արկերով ոչնչացվում էին 80% արդյունավետությամբ, իսկ սովորական արկերով խնդիրը կատարվում էր 4-6 արկով [20, c. 5]: Այս ամենը լեռնային տեղանքում «2С4 Тюльпан» ականանետը դարձնում է հզոր միջոց: Նման ականանետերի սահմանափակ քանակը կարող է անգամ լուրջ հնարավորություն տալ համագորային մարտում, դրանք արդյունավետ են նաև առանձին խնդիրների լուծման ժամանակ:

Ադրբեջանական ՌՕՈւ-ի հետ պայքարի համար անհրաժեշտ է ունենալ որակապես հզոր օդուժ: Հիմնական գործիքն այս գործում պետք է լինեն կործանիչները, իսկ զենիթահրթիռային համալիրները պիտի լրացնեն նախորդներին:

Ավիացիայի կիրառության և ՀՕՊ համալիրների հակազդեցության համաշխարհային փորձը վերջին տեղային պատերազմներում գալիս է ապացուցելու, որ մարտական պայմաններում յուրաքանչյուր խոցված ինքնաթիռի վրա միջինը ծախսվել է «երկիր-երկինք» դասի առնվազն 5 հրթիռ [21, c. 397, 423-424; 22, c. 235]: Մինչ օրս գրեթե իդեալական պայմաններում լավագույն ցուցանիշն ապահոված ամերիկյան «Patriot»-ը Իրաքում յուրաքանչյուր խոցված թռչող սարքերի համար ծախսել է 1-3 հրթիռ [23, c. 26-32]: Այլ համալիրների ցուցանիշներն ավելի վատն են:

Հատկապես հայկական կողմի համար անհրաժեշտ է դառնում կործանիչ ավիացիայի առկայությունը, որը ՀՕՊ հիմնական դերակատարն է: Հայկական ՌՕՈւ-ին հարկավոր է այնպիսի կործանիչ, որը լինի բազմաֆունկցիոնալ, ունենա ժամանակակից զենքեր կիրառելու և կառավարման արդիական համակարգերի հետ ինտեգրվելու հնարավորություն: Կործանիչների թեման առհասարակ բավական տարողունակ և արդիական թեմա է¹:

Համեմատականներ

Հետևելով արդբեջանական բանակի զինման տեմպերին, ձեռք բերվող զենքերի տեսակներին, նրանց ղեկավարության մշտական ռազմատենչ հայտարարություններին՝ տեղին ենք համարում համեմատականներ անցկացնել 1967-70թթ. արաբա-իսրայելական հակամարտության հետ:

1967թ. «վեցօրյա պատերազմում» Իսրայելի տարած հաղթանակից մեկ ամիս անց Գ.Ա. Նասերը, հիմնվելով Եզիպտոսի նավթագազային եկամուտների և Իսրայելի համեմատ մեծ մարդկային քանակի, հրետանային և այլ միջոցների վրա, նախաձեռնեց «Հյուսիսային պատերազմ» Իսրայելի դեմ [22, c. 180]: Ճիշտ է՝ բացահայտ այդ մասին հայտարարվեց միայն 1969թ. մարտի 8-ին (այլ տվյալներով՝ հունիսի 23-ին), սակայն երկու տարի անընդմեջ Մուեզի ջրանցքի երկու կողմերից շարունակվում էին հրետանային մենամարտերը, ավիացիոն

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Արդյո՞ք պետք է միավորել ռազմաօդային ուժերն ու հակաօդային պաշտպանության զորքերը, «21-րդ դար», # 2, 2010:

հարվածները և հետախուզադիվերսիոն գործողությունները: «Հյուժման պատերազմն» ընթանում էր հենց «նասերական» սցենարով, Իսրայելը ստիպված էր մնալ միշտ լարված վիճակում, զորահավաքի տակ պահել մեծ ուժեր, ծախսել զգալի քանակությամբ զինամթերք և այլն, ինչը հսկայական ծախսերի հետ էր կապված: Բացի այդ, իսրայելական հասարակությունն ավելի զգայուն էր զոհերի նկատմամբ: Նասերի հաշվարկով այս ամենը կստիպեր Իսրայելին բանակցությունների ժամանակ ավելի զիջող լինել: Կարծում ենք՝ այս ամենը շատ նման է ադրբեջանական հաշվարկներին:

1968թ. սեպտեմբերի 8-ին եգիպտական հրետանին ամբողջ ջրանցքի երկայնքով համազարկային կրակ բացեց, որը տևեց 6 ժամ, արձակվեցին 10.000 հրետանային տարատեսակ արկեր¹: Սակայն հրետանային կրակից իսրայելական կորուստները շատ մեծ չեղան՝ զոհվեց 10 և վիրավորվեց 18 զինձառայող [22, c. 179]²: Հաջորդ հզոր հրետանային կրակը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 26-ին, որը նույնպես տևեց մի քանի ժամ, զոհվեց իսրայելցի 13 և վիրավորվեց 34 զինձառայող: Այս իրադարձությունները ստացան «սև շաբաթ» անունը [22, c. 179]: Հաշվի առնելով եգիպտական հրետանու ծախսերը՝ արդյունքները մեծ չէին, սակայն Իսրայելում դրանց դեմ հակաքայլեր ձեռնարկելու ուղղությամբ լրջորեն մտածում էին: Չորս ամիսների ընթացքում պաշտպանական ամրաշինական կառույցներն ամրացվեցին, բարձրացվեցին մինչև 25 մետր և լայնքը հասցվեց 200 մետրի: 160 կմ երկարությամբ պաշտպանական «Բար Լևի» բնագիծն անառիկ էր թվում: Արդյունքները երկար սպասել չտվեցին, 1969թ. մարտի 8-ին տեղի ունեցած հրետանային կրակի ժամանակ ոչ մի մարդ չմահացավ, իսկ հարձակվող եգիպտական ինքնաթիռներին օդում խոցեցին իսրայելական կործանիչները³: Եգիպտոսը, սակայն, շարունակում էր իր ընտրած մարտավարության իրականացումը, մարտ և ապրիլ ամիսներին տեղի ունեցավ մի քանի հրետանային մենամարտ, որոնց ընթացքում երկու կողմից էլ լինում էին կորուստներ, Եգիպտոսն անտեսում էր դրանք, իսկ Իսրայելը չէր կարող:

Այս առումով առկա են ընդհանուր համեմատականներ Ադրբեջանի տոտալ պատերազմի ռազմավարության վրա հիմնված մոտեցումների ու արաբա-իսրայելական վերոնշյալ ռազմական բախման միջև:

Իսրայելը, շուտով հասկանալով այս ամենի կործանարար արդյունքները, հրաժարվեց խաղալ եգիպտական կանոններով և մշակեց սեփական գործողությունների մարտավարություն: Որպես կրակային հզորություն Իսրայելը կիրառեց իր ավիացիան, որով մեծ հաջողությամբ նախ ոչնչացրեց մեկ նավթամշակման գործարան, հետո վնասազերծեց եգիպտական հրետանին [24, c. 29]: 1969թ.

¹ http://www.waronline.org/IDF/Articles/attrition_war.htm.

² http://www.waronline.org/IDF/Articles/attrition_war.htm, <http://militera.lib.ru/h/20c2/17.html>

³ <http://jewish.in.ua/index.php?newsid=977>, <http://anubis.ucoz.ua/>

մայիսից մինչև նոյեմբեր եգիպտական ավիացիան կորցրեց մոտ 50 ինքնաթիռ, իսկ իսրայելական ավիացիան՝ մոտավորապես 10 ինքնաթիռ [22, շ. 189-190]: Եգիպտական ամբողջ ՀՕՊ-ը շարքից հանված էր: Մինչև դեկտեմբեր եգիպտական բանակի իրական և բարոյական կորուստներն ահռելի չափերի հասան: Տարբեր տվյալներով՝ եգիպտական մարդկային կորուստները «Հյուժման պատերազմում» 3-5 անգամ ավելի մեծ էին իսրայելականից: Եթե չլինեին խորհրդային անվերջանալի օգնությունները, եգիպտական բանակը վաղուց կմնար առանց զենքի, սակայն, այնուամենայնիվ, Նասերն իր մտադրություններից չէր հրաժարվում: Այստեղ եգիպտական և ադրբեջանական մոտեցումների առկա նմանությունները հստակորեն բացատրվում են ռազմական տեսաբան Կ. Ֆոն Կլաուզեմիցի խոսքերով, որ սովորաբար պարտություն կրած կողմը հեշտ չի հաշտվում այդ մտքի հետ և միշտ հարմար առիթ է որոնում սկսելու ռևանշային իր պատերազմը [1, շ. 27]: Այսօր դժվար է գտնել մի ադրբեջանական զինվորականի կամ քաղաքական գործչի, որը չըշտադրի նավթադոլարների հաշվին մոտ ապագայում հաղթանակ տանելու հեռանկարը: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի նախկին համանախագահ, Ռուսաստանյան դիվանագետների ասոցիացիայի փոխնախագահ Վլադիմիր Կազիմիրովի խոսքերով՝ ներկայումս գոյություն ունեցող որևէ այլ հակամարտության մեջ չկա նման ուժային ռևանշի տրամադրվածություն: Շփման գծում չկան այսքան միջադեպեր, սադրանքներ, չկա ռազմական բյուջեների նման անհամատեղելիություն:

Եգիպտոսին իր մտադրություններից հրաժարվել ստիպեց միայն հերթական՝ 1973թ. «Դատաստանի օր» պատերազմում կրած բացահայտ պարտությունը:

Ակնհայտորեն տեսնելով նմանություններ Ադրբեջանի որդեգրած ռազմավարության և արաբա-իսրայելական պատերազմների ժամանակ Եգիպտոսի ընտրած պետական ռազմական ուղեգծի միջև, կարող ենք եզրակացնել, որ հատկապես 21-րդ դարի՝ տեխնոլոգիաների վրա հիմնված պատերազմների դարաշրջանում սպառազինության քանակի ու ֆինանսական միջոցների վրա հույս դնելն ուղղակի նման է ինքնախաբեկանքի:

Եզրակացություն

Ներկայումս ադրբեջանական բանակի սպառազինությունը գերազանցում է միջազգային կազմակերպությունների կողմից թույլատրված քանակը, իսկ նրանք թաքցնում են այդ տվյալները: Հատկապես քանակն ավելի է տանկերի, զրահամեքենաների և հրետանային համալիրների տեսակներում, որոնք, բնականաբար, հարձակողական զինատեսակներ են:

Վերջերս հրապարակվեցին տեղեկություններ ՌԴ-ի կողմից Ադրբեջանին «C-300ПМУ-2 Фаворит» տեսակի երկու զենիթահրթիռային համակարգերի

(այս զենքերի յուրաքանչյուր դիվիզիոնը կարող է կազմել հենց մեկ համակարգ) մատակարարման մասին: Նման համակարգերը որակապես մի քանի աստիճան տարբերվում են մինչ այժմ մեր տարածաշրջան ներմուծած զենքերից: Այս համակարգը հայտնի «C-400 *Триумф*»-ի նախատիպն է և քիչ բաներով է զիջում վերջինիս: «C-300 *ПМУ-2*» համակարգը հզոր հակաօդային միջոց է, որը կարող է պայքարել տարատեսակ թռչող սարքերի, այդ թվում նաև հրթիռների դեմ: Ինքնաթիռներին և ուղղաթիռներին այն կարող է խոցել մինչև 200 կմ հեռավորության վրա, իսկ մարտավարական և օպերատիվ մարտավարական բալիստիկ հրթիռներին՝ մինչև 40 կմ հեռավորության վրա: Հենց վերջին հատկանիշն է, որ մեզ առավելապես պիտի հետաքրքրի, քանի որ հին տեսակի նմանատիպ օդային հարձակման միջոցները (հրթիռներ, որոնց հեռահարությունը չի անցնում 500 կմ-ը, իսկ անկման արագությունը կազմում է մինչև 4-4.5 կմ/վ) հեշտությամբ կխոցվեն: Մասնավորապես, եթե դրանց քանակը փոքր է, և դրանք չեն կարող կիրառվել այլ օդային հարձակման միջոցների հետ զանգվածային արձակումներով: Այս համակարգերը լուրջ անհավասարակշռություն են առաջացնելու տարածաշրջանում: Օդային հարձակման միջոցները որակապես բոլորովին նոր մակարդակի պիտի լինեն կամ քանակապես շատ (մի քանի տասնյակ կամ հարյուր), որպեսզի միաժամանակյա արձակումներով հավակնություն ունենան «C-300 *ПМУ-2*»-ի պաշտպանությունը հաղթահարելու¹: «C-300 *ПМУ-2*» համակարգերը մեծ հնարավորություններ ունեն այլ համանման զենքերի հետ համագործակցելու և պաշտպանական մեկ դաշտ կազմելու գործում: Դրանք կարող են համակարգային կիրառմամբ մեծ տարածքներ պաշտպանել՝ համագործակցելով նաև կործանիչ ինքնաթիռների հետ: Հեռանկարում էլ տարածաշրջանում ուժերի հավասարակշռությունը պահպանելու համար հարկավոր կլինեն նոր սերնդի ամենաարդիական թռչող սարքեր, որոնք զենքի մրցավազքը բոլորովին այլ մակարդակի կբարձրացնեն: Այս համակարգերը ստեղծվում են «Ալմագ-Անթեյ» կոնցեռնի կողմից, որի նախագահն է ծնունդով բաքվեցի Իգոր Ռաուֆի Աշուրբեյլին: Վերջերս մի աղմկահարույց գործ բացվեց՝ կապված «C-400» համակարգի ստեղծման ծրագրի գումարների մսխման (մի քանի միլիարդ ռուբլի) հետ, որի հեղինակը Աշուրբեյլին էր: Շնորհիվ վերններում ունեցած իր ծանոթությունների՝ նա ոչ միայն ջրից չոր դուրս եկավ, այլ նաև շարունակում է աշխատել և մեծ ծառայություններ մատուցել իր հայրենիքին:

Այսօր հատկապես անհրաժեշտ է փորձագիտական մակարդակով վերլուծել լեռնային տեղանքում մեր վարած հարձակողական մարտական գործո-

¹ Նման խիտ կիրառությունները պարտադիր չէ լինեն հենց նշված հրթիռներով: Շատ դեպքերում նման խտություն ապահովում են հրթիռահրետանային և ավիացիոն միջոցների միաժամանակյա կազմակերպված գործողություններով:

դրությունների և համաշխարհային համանման զարգացումների փորձը, որոնք պետք է հիմք հանդիսանան հետագա ռազմական գործողությունների վարման նոր պահանջների համար: Կրկին անդրադառնալով նոր դարաշրջանի պատերազմների վարման սկզբունքներին՝ պետք է փաստենք, որ հայկական ՁՈՒ-ի համար, բարձր մարտական ոգու հետ մեկտեղ, կենսական նշանակություն է ձեռք բերում այնպիսի սպառազինությունների ներդրումը, որոնք կարող են ապահովել առավելագույն արդյունավետություն մարտական գործողություններում, ստիպված չլինելով հիմնվել սպառազինության ու մարդկային քանակի վրա: Հարկավոր են հզոր օդային հարձակման միջոցներ, որոնց վնասները չափազանց ցավազին կլինեն հակառակորդի համար: Դրանք են հարվածային գերձշգրիտ միջոցները՝ էլեկտրոնային հետախուզման և կառավարման նորագույն համակարգերով:

Հունվար, 2011թ.

Աղբյուրներ և գրականություն

1. *К. Клаузевиц*, О войне, М.-СПб, 2007.
2. *Holtom P.*, Ukrainian Exports of Small Arms and Light Weapons, 2004-2007, SIPRI Background Paper, October 2008.
3. SIPRI Trend Indicator Values of arms imports to Armenia, Azerbaijan, Georgia, 1991-2008, Generated: 21 February 2010.
4. Ежегодник СИПРИ 2008, ИМЭМО РАН, М., 2009.
5. *Հովսեփյան Լ.*, Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմարդյունաբերությունը, Եր., 2010:
6. *Мамедов Д.*, Что сулит двухмиллиардный военный бюджет?// Зеркало, 26.04.2008.
7. *Макиенко К.*, Серый рынок оружия и военной техники в государствах СНГ: тенденция и перспективы развития// Научные записки ПИР-Центра, №6, М., 1997.
8. *Микаелян Л.*, Украина не вмешивается в конфликты?// Голос Армении, 27.09.2007.
9. *Агаджанян М., Асатрян Э., Минасян С.*, Азербайджан против Нагорного Карабаха, Ер., 2006.
10. *Храмчихин А.*, На кавказских фронтах – ситуация патовая, Пока... НВО, 2010-01-15.
11. The military balance 2009.
12. *Մինասյան Ս.*, Ղարաբաղյան հակամարտության արդի փուլի ռազմաքաղաքական ասպեկտները. Ղարաբաղյան հակամարտության արտաքին քաղաքական ասպեկտները, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ: Վերլուծական նյութեր, թողարկում 3, Եր., 2009թ.:
13. *Steve Davies*, F-15E Strike Eagle Units in Combat 1990—2005. Osprey Publishing/ Combat Aircraft, выпуск № 59, 2005.
14. *Ильин В.*, Воздушная война на Балканах.// Авиамастер, 2001, № 1.
15. *Голдаев Ю.*, Мираж-2000 в Каргильском конфликте 1999.

16. Defence News, 30.10.2000. Philip Camp. The Mirage-2000 at Kargil.
17. The United States Strategic Bombing Survey Report (European War). September 30, 1945, reprinted in The United States Strategic Bombing Surveys (European War) (Pacific War). Maxwell Air Force Base, AL: University Press, 1987. 29 may 2009.
18. *Гуров С.В.*, Боеприпасы реактивной артиллерии // Боеприпасы и высокоэнергетические конденсированные системы. Научно-технический журнал, выпуск №4, 2008.
19. *Пауков В.*, Работы по совершенствованию системы АТАСМС, Зарубежное Военное Обозрение, 3/2000.
20. *Ломаченко С.В., Булатов О.Г., Гаврилович С.В.*, Артиллерия большой мощности: история и перспективы развития, Военная мысль, Март-апрель, 2001.
21. *Василин Н.Я., Гуринович А.Л.*, Зенитные ракетные комплексы, Минск, 2002.
22. *Жирохов М.А.*, История ВВС Израиля, М.-Минск, 2001.
23. *Галкин Д.*, Боевое применение зенитных пакетных комплексов «Патриот» в вооруженных конфликтах, ЗВО, 10.2006.
24. *Shlomo Aloni*, Arab-Israeli Air Wars 1947-82. Osprey Publishing/Combat Aircraft, № 23, 2001.

МИЛИТАРИЗАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Арцрун Оганесян

Резюме

В карабахском конфликте Азербайджан поставил основной акцент на стратегию ведения тотальной войны во всех ее видах и способах (информационной, дипломатической, военной и др.). По мнению азербайджанского военно-политического руководства, гарантом успеха в этой войне должны послужить прибыли, получаемые от нефтеуглеродных запасов. В этом контексте Азербайджан усиленными темпами увеличивает свой военный бюджет и вооружение. Согласно данным Международного института изучения проблем мира (SIPRI, Стокгольм), в течение 1998-2007гг. общие военные затраты Азербайджана увеличились почти на 554%. Военный бюджет Азербайджана на 2011г. уже утвержден в размере 2 млрд. 511 млн. манат, что соответствует \$2,8-3 млрд. С военно-промышленными компаниями Турции, Израиля и других стран Азербайджан заключает договора о покупке, модернизации и совместном производстве вооружения.

То есть военная стратегия Азербайджана не отличается от своей прежней направленности и содержания, с той лишь разницей, что на нынешнем этапе средства стали более мощными.